

УДК 94.001.73 (47+57) «18/19»

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1476189>

К. О. Бігунова

магістрантка історичного факультету
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СІЛЬСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті детально досліджуються основні напрямки розвитку селянських господарств Слобідської України в умовах соціально-економічної модернізації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Аналізуються основні напрямки інтенсифікації селянського землеробства, тваринництва, підсобних виробництв та кустарних промислів. Зроблено висновок, що значна частина селянських господарств Слобідської України поступово перетворювалися на багатогалузеві господарства підприємницького типу, ставали на інтенсивний шлях розвитку. Головним напрямком виробничої діяльності слобідсько-українського селянства стало розширення сільськогосподарського виробництва і отримання якомога більшого прибутку.

Ключові слова: Слобідська Україна, модернізаційні процеси, аграрна історія, соціально-економічний розвиток, землеробство, тваринництво, підсобні виробництва.

В статті детально досліджуються основні напрямки розвитку крест'янських господарств Слободської України в умовах соціально-економічної модернізації другої половини ХІХ - початку ХХ в. Аналізуються основні напрямки інтенсифікації крест'янського землеробства, тваринництва, підсобних виробництв та кустарних промислів. Зроблено висновок, що значительная часть крест'янських господарств Слободської України поступово превращались в многоотраслевые хозяйства предпринимательского типа, становились на интенсивный путь развития. Главным направлением производственной деятельности слободско-украинского крестьянства стало расширение сельскохозяйственного производства и получение как можно большей прибыли.

Ключевые слова: Слободская Украина, модернизационные процессы, аграрная история, социально-экономическое развитие, земледелие, животноводство, подсобные производства.

The article analyzes the main directions of development of peasant farms of Sloboda Ukraine in conditions of socio-economic modernization of the second half of the XIX - beginning of the XX century. The peculiarities and dynamics of the market transformation of peasant farms, the main directions of intensification of agriculture, livestock and auxiliary handicraft industries are analyzed. It is concluded that a significant part of the peasant farms of Sloboda Ukraine gradually turned into multi-sectoral farms of entrepreneurial type, and became an intensive way of development. The main direction of the industrial activity of the settlement-Ukrainian peasantry was the expansion of production and the receipt of the greatest possible profits. The further development of industrial production, rail transport, urban population growth and other objective factors contributed to a significant expansion of the domestic market and an increase in demand for agricultural products produced in the peasant farms of Sloboda Ukraine. The optimal formation and rational use of the material and technical base of agriculture, which was an important factor in the organization of efficient agricultural production, was analyzed. The material and technical base of agriculture included a large agricultural component and traction power, which played a special role in the market transformation of agricultural production. It is alleged that during the second half of the XIX - early XX centuries. agriculture remained one of the most important sectors of the economy of Sloboda Ukraine, while in the region all necessary as objective and subjective prerequisites for the development of modernization processes in peasant farms, including to strengthen their material and technical base, have developed. The schedule of serfdom and the development of market relations in the post-reform period were manifested in the modernization of all the components of peasant farms. Their growing relationship with the market increased the role of money in the lives of peasants and gave rise to the need for a constant search for additional sources of income. As a result, Sloboda Ukraine during this period became one of the main regions of com-

modity farming in the Russian Empire with a pronounced specialization in the production of grain and sugar beet. It is stated that the reproduction of the agrarian history of Sloboda Ukraine allows us to use the rich historical experience to optimize the development process in modern Ukrainian farms.

Key words: Slobidska Ukraine, modernization processes, agrarian history, socio-economic development, agriculture, animal husbandry, auxiliary production.

Постановка проблеми визначається тим, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. в соціальній структурі пореформеної Слобожанщини селянство складало переважну частину населення, суттєво впливаючи на всі сфери соціально-економічного та суспільно-політичного життя регіону. Тому без детального дослідження господарської діяльності селянства неможливо об'єктивно зрозуміти основні шляхи, темпи й особливості історичного розвитку цього регіону. Неможливо об'єктивно зрозуміти загальний історичний розвиток України протягом другої половини XIX – початку XX ст. Цей історичний період став для України часом активізації модернізаційного процесу, проведення ліберальних реформ і соціальної трансформації суспільства, що знайшло своє відображення й в розвитку господарської діяльності слобідсько-українського селянства.

Актуальність обраної теми визначається також тим, що в сучасних умовах для вітчизняної історичної науки дослідження особливостей соціально-економічного розвитку окремих українських регіонів, зокрема науковий аналіз ринкової трансформації селянських господарств Харківської губернії в умовах соціально-економічної модернізації України у другій половині XIX – на початку XX ст. представляє значний науковий і практичний інтерес. Важливість розробки обраної проблеми диктується назрілою потребою її додатково вивчення та наукового переосмислення багатьох суттєвих аспектів розвитку сільського господарства Слобожанщини, більш точного й об'єктивного визначення основних напрямів та динаміки модернізаційних процесів, які відбувалися в аграрному секторі регіону протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз актуальних досліджень з обраної проблеми свідчить, що в українській історіографії модернізаційні процеси в селянських господарствах Слобідської

України у другій половині XIX – на початку XX ст. досі не були предметом спеціального вивчення. Серед робіт, присвячених окремим аспектам цієї проблеми, варто особливо відзначити монографії та статті таких дослідників як Анфимов О.М. [1], Воронцов В.П. [3], Горбанев В.В. [4], Гордеєнко Е.С. [5], Деревянников М.Д. [6], Іванов В.В. [11], Ілляшевич Л.В. [12], Калініченко В.В. [13], Клінген І.М. [14], Козлов В.С. [15], Куліков В.О. [17], Лещенко М.М. [18], Маслов М.П. [19], Маслов С. [20], 24. Мечников І.І. [24], Пичета В.І. [33], Ставровський Л.Я. [38], Твердохлебов А.Д. [40], Трубчанінов М.А. [42], Черняев В.В. [48] та деяких інших дослідників історії українського села. Аналіз робіт цих та інших авторів свідчить, що дотепер вивчалися лише окремі аспекти аграрної історії Слобожанщини, а розвиток модернізаційних процесів в сільськогосподарському виробництві регіону висвітлювався, як правило, попутно при розгляді більш широких тем в широких територіальних межах.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні особливостей та динаміки розвитку модернізаційних процесів у сільському господарстві Слобідської України протягом другої половини XIX – початку XX ст., в науковому аналізі різноманіття господарської діяльності слобідсько-українського селянства. Об'єктом дослідження є селянські господарства Слобідської України в системі світових соціально-економічних процесів другої половини XIX – початку XX ст. Дослідження виконано на кафедрі всесвітньої історії історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди в межах комплексної наукової програми «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії», яка передбачає вивчення особливостей історичного розвитку Слобідської України. Обраний напрямок дослідження цілком відповідає вимогам сучасної української історичної

регіоналістики щодо кардинального оновлення й поглиблення розробки історії розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Предметом дослідження є процес ринкової трансформації та модернізації сільськогосподарського виробництва в селянських господарствах Харківської губернії як важлива складова формування й розвитку індустріального суспільства в Наддніпрянській Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. Метою дослідження є систематизація та комплексна реконструкція історичного процесу ринкової трансформації та модернізації сільськогосподарського виробництва в селянських господарствах Харківської губернії на загальному тлі світових соціально-економічних процесів другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Аграрні реформи 1860-1870-х років ознаменували перехід селянського господарства Слобідської України на товарно-ринковий шлях розвитку. При цьому головну роль відігравали кардинальні зміни у поземельному устрою селянства. Для 467 тис. колишніх поміщицьких селян такі зміни були визначені передусім умовами реформи 1861 р. В результаті її здійснення загальні розміри селянських наділів скоротилися з 638936 до 475654 дес., тобто приблизно на 27%, а середній душовий наділ у 60-70-ті рр. XIX ст. склав 2,4 дес. [32, с. 119-124]. В найбільш складному економічному становищі опинилися більше 11 тис. або неокладних селян, які отримали приблизно по 1 дес. орної землі, а також понад 14 тис. селян, що перебували до реформи на становищі дворових і по умовах реформи взагалі не одержали польових наділів. У ряді випадків також погіршувалася якість надільної землі. Поміщики, прагнучи закріпити за собою родючі ділянки, переселяли на непридатні землі цілі села. Тільки у 1865 р. було переселено на менш родючі землі 1793 селянських дворів [10, с. 252-259; 43, с. 517-518]. Скорочення селянської ріллі та збереженні значної частини земель у поміщиків стало стимулятором швидкого переходу колишнього поміщицького села від

натурального до ринкового господарювання.

На Слобідській Україні чисельність державного селянства після 1861 р. значно зросла за рахунок селян дрібнопомісного дворянства і склала в цей час близько 744 тис. осіб [25; 19, с. 55-61]. Підготовки до реформи державного села почалася ще в 1848-1853 рр., коли був складений земельний кадастр [34, с. 480-484]. Закон 1866 р. «Про поземельний устрій державних селян» та інші законодавчі акти фактично закріпили за ними всі колишні наділи та всі ті права, якими вони користувалися і до реформи. В результаті після проведення реформи 1866-1872 років загальне землеволодіння державних селян навіть збільшилося на 1,3% [9, с. 311-314]. Вони отримали в середньому по 4,5 дес. землі на душу, тобто майже у два рази більше за поміщицьких селян [41, с. 116-118]. Особливо вирізнялося багатоземеллям державне селянство Старобільського та частково Валківського й Ізюмського повітів. Старозаймочні землі також були віднесені законодавством до розряду державних, що спричинило численні скарги селянських громад до казни. В судах були розглянуті скарги на більше 885 тис. дес. старозаймочної землі, основна частина з якої була в результаті передана селянам без викупу [30, с. 81-82].

За наступні після аграрних реформ десятиліття становище із забезпеченням селян земельними наділами помітно змінилося в гірший бік, внаслідок природного приросту населення і частих сімейних розділів в самих селянських господарствах. На початок XX ст. наділи колишніх державних селян уже зменшилися в середньому до 2,8 дес., а колишніх поміщицьких – аж до 1,3 дес. землі на наявну душу. На 1914 р. ці показники стали ще меншими [22, с. 16-20, 73-75, 89]. Таким чином тенденція до загострення селянського малоземелля постійно залишалася суттєвим явищем в соціально-економічному розвитку Слобідської України. Ще одним наслідком еволюції поземельних відносин був інтенсивний процес переділу надільної землі, поступової концентрації її в руках заможної верхівки села. У результаті цього на

початок ХХ ст. вже близько 23% селянських господарств можна було віднести до заможних, які мали більше 10 дес. польової землі. Ділянки решти залишалися значно меншими – 66% мали від 10 до 3 дес., а 11% – менше 3 дес. Приблизно чверть селянських господарств на цей час зовсім втратили свої польові наділи [27, с. 52-54, 277-280].

Явну нестачу надільної землі селяни змушені були компенсувати або за рахунок купівлі, або за рахунок оренди. Всього за період з 1861 по 1917 рік у поміщиків і казни слобідсько-українськими селянами було придбано до 495 тис. дес. землі. Крім того, ними щорічно орендувалося 10-15% до надільної землі. За кожен орендовану десятину сплачувалося в залежності від регіону від 2 до 18 крб. Так, наприклад, у 1877 р. розміри орендованої землі дорівнювали 298 тис. дес., у 1905 р. – 221 тис. дес., а на 1914 р. досягли 500 тис. дес. [21, с. 191-195, 200-201]. Ще більшого поширення набули орендні відносини в середині самих селянських громад [7, с. 39-44; 35, с. 320-324].

Основні тенденції характерні для сфери поземельних відносин значною мірою визначали шляхи та динаміку розвитку селянських рільницьких господарств. У цій сфері помітне зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило тенденцію до збільшення селянських посівних площ і значних змін в їх структурі, що проявилось в заміні одних культур та сортів іншими. На Слобідській Україні поступово складалася регіональна спеціалізація з виробництва окремих видів сільськогосподарських продуктів як зовнішній прояв товаризації землеробства. Основну частину посівних площ у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. повсюдно зайняли такі культури як озиме жито, ярова пшениця, ячмінь і овес [28, с. 63-64; 47, с. 599-601].

Найбільш динамічно за період з 1861 по 1917 р. підвищувався ринковий попит на жито у зв'язку з загальним подвоєнням зростання населення Слобожанщини, а особливо із збільшенням тут кількості міського населення. Зріс попит на українське жито і на зовнішніх ринках. Жито на Сло-

бідській Україні ще з ХVІІ ст. було досить традиційною сільсько-господарською культурою. Воно давало добрі сходи на різних ґрунтах, було стійким до посух і морозів, до того ж не вимагало великих затрат на внесення добрив. Як один із головних продуктів селянського харчування, жито займало близько двох третин озимих полів чи до 20% всіх зернових посівів у селянських господарствах [36, с. 215-219]. Основне місце посідали такі його сорти, як «ваза», «криця», «муравівське» та ін. На Слобідській Україні завжди переважало озиме жито. Ярове зустрічалось як виняток, бо було нерентабельним – його врожай був майже на чверть нижчий, ніж озимого. Урожайність жита в другій половині ХІХ ст. становила до 60 пудів з десятини, а на початку ХХ ст. вона ще дещо піднялася. На виробництві жита спеціалізувалися селянські господарства північно-західних повітів Харківської губернії. Тут воно було не лише важливим продуктом для харчового ринку, але й сировиною для чисельних місцевих винокурних заводів [2, с. 231-234].

Майже повсюдно на Слобідській Україні друге місце в селянському рільництві належало пшениці. Її вирощування вимагало значних зусиль для підготовки ґрунту і використання відносно удосконаленої землеробської техніки, а тому було під силу тільки економічно сильним селянським господарствам. Разом з тим з кожним десятиріччям слобідсько-українське селянство все більше переваги надавало саме пшениці, як культурі більш рентабельній і ринковій. Вона мала різноманітне застосування і використовувалась, навіть, у своїх відходах, як непагана кормова культура. Слобідсько-українська пшениця також дуже високо цінувалась в багатьох закордонних державах, куди вона вивозилась на продаж. У кожному повіті та волості залежно від ґрунту та клімату культивували різні сорти пшениці. Найкращими вважалися озимі тверді «арнаутка» (чорноколоска і жовтоколоска) та «гірка», які давали найбільші врожаї у Старобільському, Куп'янському й Ізюмському повітах і становили тут важливу статтю експорту [29, с. 153-155]. Поруч з цими сортами на

Слобожанщині сіяли й прості сорти пшениці, зокрема «полбу» та «польську пшеницю», які були менш вимогливими до якості ґрунту. Найбільш інтенсивно ярова пшениця вирощувалась селянством в південно-східній степовій смузі Слобожанщини. Головними центрами ярмаркової торгівлі пшеницею в регіоні стали такі населені пункти як: Білопілья (Сумський повіт), Боромля (Охтирський повіт), Олексіївка та Таранівка (Зміївський повіт), Покровка, Тарасівка, Ново-Глухів і Гусинівка (Куп'янський повіт). Селянська пшениця скуповувалась тут купцями, які великими партіями вивозили її на загальноросійський та зарубіжний ринки [5, с. 11-16; 18, с.603-615].

Третє місце в зерновому господарстві селянських господарств Слобожанщини займав овес, який був одночасно як фуражною, так й харчовою культурою. Повсюдно вирощувалась до 12 сортів вівся білого й чорного, виключно ярового. Довгий час популярним тут був так званий «шатилівський», майже білий овес, урожайність якого доходила в деяких регіонах до 80 пудів з десятини. Найбільші площі ріллі – до 23% овес займав в північно-західній і центральній частинах Слобожанщини. Але, як тут, так і по всій губернії, за виключенням Харківського і Богодухівського повітів, його посіви поступово скорочувались поступаючись місцем житю, пшениці та деяким іншим культурам [37, с. 122-124; 48, с. 7-9].

Ячмінь у другій половині XIX – на початку XX ст. теж став користуватися значним попитом на світовому ринку і придбав значення експортної сільськогосподарської культури, у зв'язку з чим посіви під ним з року на рік збільшувалися, особливо у Вовчанському, Старобільському, Куп'янському та Ізюмському повітах. Вже на початку XX ст. ячмінь займав тут до 30% орних земель. Крім переробки на харчові продукти, він йшов на виготовлення пива та горілки [26, с. 69-63].

Колись традиційна для Слобожанщини гречка, яка завжди користувалась особливою пошаною у землеробів, не витримала конкуренції із експортними зерновими культурами. Поступово йшло ско-

рочення її посівів, які в результаті зменшилися до 5% загальних посівних площ губернії. Разом з тим, в селянських господарствах північно-західних регіонів гречка давала стійкі врожаї навіть на самих поганих ґрунтах. Саме тому, тут були поширені такі її сорти як «звичайна посівна» або «культурна», «слов'янка», «татарка» та ін., але найбільш за все білопільська. Ще одну зернову культуру – кукурудзу широко вирощували селяни Куп'янського повіту [16; 31, с. 19-22].

Суттєвою ознакою ринкової перебудови селянського землеробства в другій половині XIX - на початку XX ст. було динамічне збільшення посівів під технічні культури, насамперед під цукрові буряки і картоплю. На вирощуванні цукрових буряків спеціалізувалося селянство Лебединського, Сумського, Охтирського і Вовчанського повітів. Місцеві родючі землі та клімат дозволяли одержувати врожаї в 70 і більше берковців з десятини. 13 В цілому по губернії за 1861-1912 рр. посіви буряків збільшилися з 4 до 64,8 тис. дес., тобто в 16 разів [6, с. 153-154]. Картопля в селянських господарствах теж набувала поширення. Лише за 1870-1890-ті роки посіви цієї технічної культури зросли на 306% і зайняли до кінця сторіччя 55,2 тис. дес., а в 1912 р. – уже 60 тис. дес. Посіви соняшників займали близько одного відсотка селянських полів, переважно в Куп'янському Старобільському повітах, що дозволило регіону посідати в масштабах Російської імперії п'яте місце по валових зборах цієї культури. На виробництві тютюну спеціалізувалися селяни Лебединського й Сумського повітів. Щорічно вони збирали до 40 тис. пуд. тютюну, котрий збувався в основному на місцеві тютюнові фабрики і сільським промисловикам, які займалися виготовленням цигарок [23, с. 114-119]. Слобідсько-українські селяни також вирощували коноплі й льон, з волокна яких виготовляли тканину, а з насіння - олію. При цьому для продажу волокна на місцевих ярмарках коноплі вирощували тільки у північно-західній частині Сумського повіту, а льон у Старобільському й Зміївському повітах. У решті регіонів ці культури вирощувалися селянами виключно для влас-

них промислових потреб [39, с. 101-103, 115]. Посіви під коноплі – «конопляники» – щорічно займали від 0,7 до 1%, а під льон – до 0,4% загальних площ. Наприклад, у 1912 р. під коноплі селянами було засіяно 17,3 тис. дес. ріллі (зібрано 966,5 тис. пудів волокна), а під льон – 5,4 тис. дес. (зібрано 184,8 тис. пудів волокна). У наступному році посіви конопель уже займали 32,1 тис. га, а льону – 11,8 тис. га. При цьому переважна частина зібраного волокна була використана як сировина для кустарного прядіння і ткацтва [38, с. 128-141]. Спеціалізація землеробського виробництва закономірно і дедалі гостріше висувала для селянських господарств питання про добрива. Однак у наявних джерелах відзначалося їх недостатнє розповсюдження в регіоні, що вкрай виснажувало ґрунти польових наділів. У результаті врожайність зернових і технічних культур на селянських полях та інтенсивність її динаміки помітно відставали порівняно з показниками у поміщицьких господарствах [8, с. 628-629].

В сукупності селянське малоземелля, що чимраз посилювалося, слабке поширення добрив, відносно примітивна техніка землеробства, низька врожайність та інші фактори спричиняли систематичні неврожаї на селянських полях. Так, лише за 1870-1890 рр. у земській статистиці згадувалося 16 неврожайних років. Особливо сильним неврожаєм був відзначений 1891 р., коли у значній частині селянських господарств губернії хлібних запасів вистачило тільки до грудня. Наприклад, у звіті Трьохізбенського волосного правління за 1891 р. зазначалося, що в результаті неврожаю загинуло до 100% посівів й населення волості голодувало вже з осені. Цей же рік став неврожайним і для багатьох інших регіонів губернії, що згубно позначилося на економічному становищі селянства, змушеного купувати продовольчий хліб [42, с. 58-65]. Так, у 1903-1904 рр. хліб, потрібний для їжі, купували селяни 436 сільських громад. Таке становище закономірно і все більш гостро висувало для селян питання про відшукання додаткових джерел доходу [30, с. 91-92].

Поруч із рільництвом другою важливою галуззю селянського господарства було тваринництво, яке крім усього служило джерелом сировини для великої групи сільських промислів – шкіряних, сиром'ятних, чинбарних, лимарних, чоботарських, струнних, шаповальських та ін. Розвиток товарно-грошових відносин викликав уже в перші пореформені десятиліття розклад натурального тваринництва і складання його регіональної спеціалізації. Найбільш інтенсивно цей процес проявився у центральній та південно-східній частинах губернії. Так, у Харківському повіті набуло широкого розвитку нагульне м'ясне тваринництво. За літо тут відгодувалося і восени продавалося на місцевих ярмарках близько 20 тис. овець і більше тисячі голів великої рогатої худоби. Центром товарного вівчарства стали Куп'янський, Зміївський і особливо Старобільський повіти, де вирощувалася відома на всю Україну та Російську імперію айдарська порода овець [45; 22, с.118-120]. Упряжних коней вирощували для продажу селяни Вовчанського повіту. Істотно високий рівень розвитку тваринництва спостерігався в Ізюмському повіті, де, наприклад, у 1880-ті рр. щороку продавалося до 26 тис. голів великої рогатої худоби і коней, 40 тис. овець. Крім того, значна частина худоби вивозилася звідси за межі Слобожанщини, перш за все в Курську, Орловську, Тульську, Воронежську та Московську губернії [39, с. 108-110].

Аналіз динаміки розвитку тваринництва показує, що якщо на 1861 р. загальне поголів'я худоби в Харківській губернії налічувало 2,5 млн. голів: 528,7 тис. великої рогатої худоби, 226,5 тис. коней, 1301,9 тис. овець, 411,2 тис. свиней, 14,2 тис. кіз, то на 1914 р. воно зменшилося приблизно до 2 млн. голів, тобто на 20%, а в розрахунку на 100 мешканців і того більше [46, с. 22-25]. Також сталися суттєві зрушення в структурі стада, а саме збільшилася питома вага коней і корів, знизилася частка овець, кіз і свиней. У цих абсолютних і відносних посуваннях проявилася одна із закономірностей розвитку селянського тваринництва в умовах ринкових відносин [46, с. 54-58].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки узагальнення й аналізу розглянутого фактичного матеріалу, можна з упевненістю констатувати, що досить високі темпи розвитку ринкових відносин, які були досягнуті в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст., знаходили своє відображення в суспільному розподілі праці, ринковій трансформації та модернізації сільськогосподарства Слобідської України. За природно-кліматичними умовами і професійною орієнтацією населення Слобожанщини була сприятливою для розвитку аграрного сектору, діяльність переважної більшості її населення була пов'язана саме з сільськогосподарським виробництвом. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. сільське господарство залишалося однією з найважливіших галузей економіки Слобідської України, при цьому в регіоні склалися всі необхідні як об'єктивні, так і

суб'єктивні передумови для розвитку модернізаційних процесів в селянських господарствах, в тому числі для зміцнення їх матеріально-технічної бази. Розклад кріпосництва і розвиток ринкових відносин в пореформеній період проявилися в модернізації усіх складових частинах селянських господарств. Їх зростаючий зв'язок з ринком підвищував роль грошей у житті селян і породжував потребу постійного пошуку додаткових джерел доходу. У результаті цього Слобідська Україна за цей період стала одним з головних регіонів товарного землеробства в Російській імперії з яскраво вираженою спеціалізацією з виробництва зерна та цукрового буряка. Можна констатувати, що відтворення аграрної історії Слобідської України дозволяє використати багатий історичний досвід для оптимізації процесу розвитку фермерських господарств в сучасній Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анфимов А.М. *Крестьянское хозяйство Европейской России (1881 – 1904 гг.)*. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
2. *Военно-статистическое обозрение Российской империи. Харьковская губерния*. – СПб.: Департамент Генерального Штаба, 1891. – 383 с.
3. Воронцов В.П. *Судьбы капитализма в России*. – СПб.: Тип. В.Кирибаума, 1882. – 312 с.
4. Горбанев В.В. *Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00. 01*. – Харків, 2005. – 182с.
5. Гордеенко Е.С. *О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии*. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с.
6. Деревянников Н.Д. *Харьковщина перед реформой 1861 года (Очерк экономической истории Харьковщины предреформенного периода)*: дис... канд... ист. наук: 07.00. 01. – Х., 1949. – 203 с.
7. Доклады Харьковской губернской земской управы 1893 года по земскому попечительскому делу. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1893. – 118 с.
8. *Ежегодник Главного управления землеустройства и земледелия по департаменту землевладения*. – Спб.: Тип. В.Кирибаума, 1911. – 717с.
9. *Ежегодник МВД. Год шестой 1912*. [СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1913. – 348 с.
10. *Журнал Совецания о нуждах сельского хозяйства*. – СПб.: Тип. В.Кирибаума, 1908. – 279с.
11. Иванов В.В. *Харьковская губерния в сельскохозяйственном и продовольственном отношении за 1891г.* // *Харьковский сборник*. – Х.: Изд-во Харьк. губ. стат. комитета, 1892. – Вып.6. – С.137-179.
12. Ильяшевич Л.В. *Змиевской уезд*. – Х.: Тип. Каплана и Бирюкова, 1887. – 123 с.
13. Калініченко В.В. *Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження*. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
14. Клинген И.Н. *Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельско-хозяйственно-статистическом отношении* / И.Н. Клинген. – Х.: Тип. окруж. штаба, 1882. – 378 с.
15. Козлов В.С. *Сумской уезд*. – Х.: Изд-во Сум. зем. управы, 1883. – 150 с.
16. *Крестьянское дело*. – 1910. – №10. – 1 апр.
17. Куліков В.О. *Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00. 01*. – Харків, 2005. – 323 с.
18. Леценко Н.Н. *Крестьянская реформа 1861 г. в Харьковской губернии* / Н.Н. Леценко // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. – Кишинев: Молдовгиз, 1966. – С. 603-615.
19. Маслов М. П. *Селянське землеробство пореформеній Харківській губернії* // *Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди*. – Х.: Основа, 1999. – № 3. – С. 55-61.
20. Маслов С. *Крестьянское хозяйство: Очерки экономики мелкого земледелия*. – М.: Университетская б-ка, 1920. – 398 с.
21. *Материалы для статистико-экономического описания Харьковского уезда*. – Х.: Изд. Харьк. уезд. земства, 1884. – 283 с.
22. *Материалы по статистике Харьковской губернии*. [Х.: Тип. М. Зильберга, 1911. [290 с.
23. *Материалы по статистике Харьковской губер-*

- ниш. [X.: Тип. М. Зильберга, 1916. [228 с.
24. Мечников И.И. Харьковская губерния в сельскохозяйственном отношении, 1895-96 год. [СПб.: Тип. Б.Авидон, 1898. [171с.
25. Народная газета Сторобельского земства. – 1916. – № 25.
26. Народное хозяйства в России. [М.: Изд-во «Русский книжник», 1912. [129 с.
27. Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия за 1914 год. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1910. – 307 с.
28. Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. – Спб.: Тип. С.Т. Цветков, 1899. – 121 с.
29. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К., Изд-во Акад. наук УССР., 1961. – 397 с.
30. Отчет об экономическом состоянии Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1895. – 126 с.
31. Отчеты Харьковской губернской земской управы за 1907 год по оценочно-32. статистическому отделу. – Х.: Тип. губ. правления, 1908. – 56 с.
32. Отчеты, доклады и журналы Харьковской уездной земской управы за 1913 год. – Х.: Тип. губ. правления, 1911. [449с.
33. Пичета В.И. История народного хозяйства в России XIX - XX вв. (Начало индустриализации и разложения крепостного права). – М.: Изд-во «Рус. Книжник», 1922. – 127 с.
34. Свод статистико-экономических сведений по России. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1912. – 538 с.
35. Сельское Хозяйство России в XX веке: Сборник статистико-экономических сведений за 1901-1922 гг. – М.: Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1923. – 340 с.
36. Сельское хозяйство Украины. – Харьков: Изд-во Наркомзема УССР, 1923. – 232 с.
37. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. – Харьков: Тип. А. Либинь, 1918. – 154 с.
38. Ставровский Л.Я. Еще по поводу бюджета и инвентаря местного крестьянства // Харьковский сборник. – Х.: Изд-во Харьк. губ. стат. комитета, 1887. – Вып.1. – С.128-141.
39. Статистический справочник по Харьковской губернии. – Х.: Т-во «Печатня С.П.Яковлева», 1914. – 179 с.
40. Твердохлебов А.Д. Ахтырский уезд накануне XIX века (материалы для истории Ахтырщины) / А.Д. Твердохлебов. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1913. – 73 с.
41. Текущая статистика. Харьковская губернская земская управа. – Х.: Т-во «Печатня Яковлева». 1912. – 339 с.
42. Трубанінов М. А. Землеробський реманент в аграрному розвитку Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття // Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х.: Майдан, 2010. – № 37. – С. 58-65.
43. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1887. – Вып. 16. – 605, 100, 251 с.
44. Труды Харьковского губернского статистического комитета. – Х.: Тип. ун-та, 1872. – Вып.1. – 194с.
45. Харьковская вечерняя газета. – 1912. – 31 янв.
46. Харьковская губернская земская управа. Отчёты Харьковской губернской земской управы. – Х.: Тип. губ. правления, 1914. – 103с.
47. Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в сельскохозяйственном отношении. – Х.: Б.и., 1908. – 688 с.
48. Черняев В.В. Отдел земледельческих орудий и машин на Всероссийской сельскохозяйственной выставке в г. Харькове, 1887 года. – Х.: Тип. губ. правления, 1888. – 52 с.

REFERENCES:

1. Anfimov A.M. Krestyanskoje hozyajstvo Evropejskoj Rossii (1881 – 1904 gg.). – М.: Nauka, 1980. – 239 s.
2. Voенно-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. Harkovskaya guberniya. – SPb.: Departament Generalnogo Shtaba, 1891. – 383 s.
3. Voroncov V.P. Sudby kapitalizma v Rossii. – SPb.: Тип. V.Kirshbauma, 1882. – 312 s.
4. Gorbanev V.V. Pomishicke gospodarstvo Harkivskoyi guberniyi v drugij polovini XIX – na pochatku XX st: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00. 01. – Harkiv, 2005. – 182s.
5. Gordeenko E.S. O polozhenii selskogo hozyajstva i zemstva v Harkovskoj gubernii. – H.: Тип. губ. pravleniya, 1885. – 65 s.
6. Derevyannikov N.D. Harkovshina pered reformoj 1861 goda (Oчерk ekonomicheskoy istorii Harkovshiny predreformennogo perioda): dis... kond... ist. nauk: 07.00. 01. – H., 1949. – 203 s.
7. Doklady Harkovskoj gubernskoj zemskoj upravы 1893 goda po zemskomu popechitel'skomu delu. – H.: Тип. М. Zilberga, 1893. – 118 s.
8. Ezhegodnik Glavnogo upravleniya zemleustrojstva i zemledeliya po departamentu zemlevladieniya. – Spb.: Тип. V.Kirshbauma, 1911. – 717s.
9. Ezhegodnik MVD. God shestoj 1912. [SPb.: Тип. V. Kirshbauma, 1913. – 348 s.
10. Zhurnal Soveshaniya o nuzhdah selskogo hozyajstva. – SPb.: Тип. V.Kirshbauma, 1908. – 279s.
11. Ivanov V.V. Harkovskaya guberniya v selskohozyajstvennom i prodovolstvennom otnoshenii za 1891g. // Harkovskij sbornik. – H.: Izd-vo Hark. gub. stat. komiteta, 1892. – Вып.6. – S.137-179.
12. Ilyashevich L.V. Zmievskoj uezd. – H.: Тип. Kaplana i Biryukova, 1887. – 123 s.
13. Kalinichenko V.V. Selyanske gospodarstvo Ukraini v period nepu: Istoriko-ekonomichne doslidzhennya. – H.: Osnova, 1997. – 400 s.
14. Klingen I.N. Opisaniye Volchanskogo uezda Harkovskoj gubernii v selsko-hozyajstvenno-statisticheskome otnoshenii / I.N. Klingen. – H.: Тип. okruzh. shtaba, 1882. – 378 s.
15. Kozlov V.S. Sumskoj uezd. – H.: Izd-vo Sum. zem. upravы, 1883. – 150 s.

16. *Krestyanskoe delo*. – 1910. – №10. – 1 apr.
17. Kulikov V.O. *Selyanske gospodarstvo Harkivskoyi guberniyi v drugij polovini HIH – na pochatku HH st: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00. 01*. – Harkiv, 2005. – 323 s.
18. Leshenko N.N. *Krestyanskaya reforma 1861 g. v Harkovskoj gubernii / N.N. Leshenko // Ezhegodnik po agrarnoj istorii Vostochnoj Evropy*. – Kishinev: Moldovgiz, 1966. – S. 603-615.
19. Maslov M. P. *Selyanske zemlerobstvo poreformenij Harkivskij guberniyi // Istorija ta geografiya: Zb. nauk. pr. Hark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorodi*. – H.: Osnova, 1999. – № 3. – S. 55-61.
20. Maslov S. *Krestyanskoe hozyajstvo: Ocherki ekonomiki melkogo zemledeliya*. – M.: Universitetskaya b-ka, 1920. – 398 s.
21. *Materialy dlya statistiko-ekonomicheskogo opisaniya Harkovskogo uezda*. – H.: Izd. Hark. uезд. zemstva, 1884. – 283 s.
22. *Materialy po statistike Harkovskoj gubernii*. [H.: Tip. M. Zilberga, 1911. [7] 290 s.
23. *Materialy po statistike Harkovskoj gubernii*. [H.: Tip. M. Zilberga, 1916. [7] 228 s.
24. Mechnikov I.I. *Harkovskaya guberniya v selskohozyajstvennom otoshenii, 1895-96 god*. [SPb.: Tip. B.Avidon, 1898. [7] 171s.
25. *Narodnaya gazeta Storobelskogo zemstva*. – 1916. – № 25.
26. *Narodnoe hozyajstva v Rossii*. [M.: Izd-vo «Russkij knizhnik», 1912. [7] 129 s.
27. *Obzor deyatelnosti Glavnogo upravleniya zemleustrojstva i zemledeliya za 1914 god*. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1910. – 307 s.
28. *Obzor ekonomicheskogo polozheniya Rossii v selskohozyajstvennom i promyshlennom otoshenii*. – Spb.: Tip. S.T. Cvetkov, 1899. – 121 s.
29. *Otmena krepostnogo prava na Ukraine. Sbornik dokumentov i materialov*. – K., Izd-vo Akad. nauk USSR., 1961. – 397 s.
30. *Otchet ob ekonomicheskom sostoyanii Harkovskoj gubernii*. – H.: Tip. M. Zilberberga, 1895. – 126 s.
31. *Otchety Harkovskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1907 god po ocenочно-32. statisticheskomu otdelu*. – H.: Tip. gub. pravleniya, 1908. – 56 s.
32. *Otchety, doklady i zhurnaly Harkovskoj uездnoj zemskoj upravy za 1913 god*. – H.: Tip. gub. pravleniya, 1911. [7] 449s.
33. Picheta V.I. *Istorija narodnogo hozyajstva v Rossii HIH -HH vv. (Nachalo industrializacii i razlozheniya krepostnogo prava)*. – M.: Izd-vo «Rus. Knizhnik», 1922. – 127 s.
34. *Svod statistiko-ekonomicheskikh svedenij po Rossii*. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1912. – 538 s.
35. *Selskoe Hozyajstvo Rossii v HH veke: Sbornik statistiko-ekonomicheskikh svedenij za 1901-1922 gg*. – M.: Izd-vo Narkomzema «Novaya derevnya», 1923. – 340 s.
36. *Selskoe hozyajstvo Ukrainy*. – Harkov: Izd-vo Narkomzema USSR, 1923. – 232 s.
37. *Selskoe hozyajstvo, fabrichnaya promyshlennost i zanyatiya naseleniya Harkovskoj gubernii*. – Harkov: Tip. A. Libin, 1918. – 154 s.
38. Stavrovskij L.Ya. *Eshe po povodu byudzhetu i inventarya mestnogo krestyanstva // Harkovskij sbornik*. – H.: Izd-vo Hark. gub. stat. komiteta, 1887. – Vyp.1. - S.128-141.
39. *Statisticheskij spravochnik po Harkovskoj gubernii*. – H.: T-vo “Pechatnya S.P.Yakovleva”, 1914. – 179 s.
40. *Tverdohlebov A.D. Ahtyrskij uезд nakanune HIH veka (materialy dlya istorii Ahtyrshiny) / A.D. Tverdohlebov*. – H.: Tip. «Pechatnoe delo», 1913. – 73 s.
41. *Tekushaya statistika. Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava*. – H.: T-vo «Pechatnya Yakovleva». 1912. – 339 s.
42. *Trubchaninov M. A. Zemlerobskij remanent v agrarnomu rozvitku Harkivskoyi guberniyi u drugij polovini HIH – na pochatku HH stolittya // Istorija ta geografiya: Zb. nauk. pr. Hark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorodi*. – H.: Majdan, 2010. – № 37. – S. 58-65.
43. *Trudy komissii po issledovaniyu kustarnoj promyshlennosti v Rossii*. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1887. – Vyp. 16. – 605, 100, 251 s.
44. *Trudy Harkovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta*. – H.: Tip. un-ta, 1872. – Vyp.1. – 194s.
45. *Harkovskaya vechernyaya gazeta*. – 1912. – 31 yanv.
46. *Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. Otchyoty Harkovskoj gubernskoj zemskoj upravy*. – H.: Tip. gub. pravleniya, 1914. – 103s.
47. *Cifrovye dannye k obzoru Harkovskoj gubernii v selskohozyajstvennom otoshenii*. – H.: B.i., 1908. – 688 s.
48. *Chernyaev V.V. Otdel zemledelcheskih orudij i mashin na Vserossijskoj selskohozyajstvennoj vystavke v g. Harkove, 1887 goda*. – H.: Tip. gub. pravleniya, 1888. – 52 s.